TILNING IJTIMOIY TABIATI VA JAMIYAT HAYOTIDAGI BOSHQARUVCHI ROLI

Sayfuddinova Ruxsora O'tkirbek qizi
Andijon davlat chet tillari instituti 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilning ijtimoiy tabiati, uning jamiyat hayotidagi o'rni va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi boshqaruvchi roli yoritiladi. Til insonlar o'rtasidagi oddiy aloqa vositasi bo'lish bilan cheklanmay, ijtimoiy tajriba, bilim, qadriyat va me'yorlarni avloddan avlodga yetkazuvchi murakkab tizim sifatida tahlil qilinadi. Maqolada til va jamiyatning o'zaro ta'siri, tilning ijtimoiylashuv, ta'lim, davlat boshqaruvi, ommaviy axborot, huquqiy munosabatlar hamda milliy o'zlikni shakllantirishdagi vazifalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, adabiy til me'yorlari, nutq odobi, ijtimoiy guruhlar tili, ko'p tillilik va raqamli muloqotning zamonaviy jarayonlarga ta'siri muhokama qilinadi. Tahlil natijasida tilning jamiyatni boshqarishdagi kuchi faqat buyruq yoki ko'rsatmalar orqali emas, balki ma'nolarni belgilash, umumiy tushunchalarni shakllantirish va ijtimoiy hamkorlikni ta'minlash orqali ham namoyon bo'lishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: tilning ijtimoiy tabiati, jamiyat, sotsiolingvistika, kommunikatsiya, ijtimoiy me'yor, adabiy til, til siyosati, nutq odobi, ijtimoiylashuv, milliy o'zlik, ko'p tillilik, raqamli muloqot.

Аннотация. В статье рассматриваются социальная природа языка, его место в жизни общества и регулирующая роль в системе общественных отношений. Язык анализируется не только как средство общения, но и как сложная система сохранения и передачи социального опыта, знаний, ценностей и норм от поколения к поколению. Освещаются взаимосвязь языка и общества, а также функции языка в социализации личности, образовании, государственном управлении, средствах массовой информации, правовых отношениях и формировании национальной идентичности. Отдельное внимание уделяется литературным нормам, речевому этикету, языку социальных групп, многоязычию и цифровой коммуникации. Делается вывод, что регулирующее влияние языка проявляется не только через прямые распоряжения, но и через формирование общих смыслов, понятий и условий общественного сотрудничества.

Ключевые слова: социальная природа языка, общество, социолингвистика, коммуникация, социальная норма, литературный язык, языковая политика, речевой этикет, социализация, национальная идентичность, многоязычие, цифровая коммуникация.

Abstract. This article explores the social nature of language, its place in society, and its role in regulating social relations. Language is considered not merely a means of communication but also a complex system through which social experience, knowledge, values, and norms are preserved and transmitted across generations. The article discusses the relationship between language and society and examines the functions of language in socialization, education, public administration, mass media, legal interaction, and the formation of national identity. It also addresses standard language norms, speech etiquette, the language of social groups, multilingualism, and digital communication. The analysis argues that language influences social life not only through direct commands and instructions but also by shaping shared meanings, concepts, and conditions for cooperation.

Keywords: social nature of language, society, sociolinguistics, communication, social norms, standard language, language policy, speech etiquette, socialization, national identity, multilingualism, digital communication.

Kirish. Til insoniyat jamiyati taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Inson o'z fikri, hissiyoti, ehtiyoji va maqsadini til orqali ifodalaydi; boshqalarning tajribasini o'zlashtiradi va o'z

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bilimini keyingi avlodga yetkazadi. Jamiyat a'zolari o'rtasida hamkorlik, mehnat taqsimoti, bilim almashinuvi va umumiy qoidalar shakllanishi tilsiz tasavvur etilishi qiyin. Shu sababli tilni faqat grammatik qoidalar va lug'aviy birliklar yig'indisi sifatida emas, balki ijtimoiy hayot bilan uzviy bog'langan hodisa sifatida o'rganish zarur.

Tilning ijtimoiy tabiati, avvalo, uning jamiyatda vujudga kelishi, kishilar o'rtasidagi muloqot jarayonida rivojlanishi va jamoaviy tajribani ifodalashida ko'rinadi. Til alohida bir kishining xohishiga ko'ra yaratilmaydi: u ko'plab avlodlarning tajribasi, ehtiyoji va ijodiy faoliyati davomida shakllanadi. Shu bilan birga, til jamiyatdagi o'zgarishlarga moslashib boradi. Yangi kasblar, texnologiyalar, ijtimoiy munosabatlar va tushunchalar paydo bo'lishi bilan lug'at tarkibi kengayadi, ayrim so'zlarning ma'nosi o'zgaradi, yangi nutq uslublari yuzaga keladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida tilning jamiyatni birlashtirish, axborotni tartibga solish va ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari yanada kengaymoqda. Davlat hujjatlari, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va kundalik suhbatlar orqali til turli ijtimoiy jarayonlarning mazmuni va yo'nalishiga ta'sir ko'rsatadi.

Maqolaning maqsadi tilning ijtimoiy mohiyatini ochib berish, uning jamiyat hayotidagi asosiy vazifalarini tavsiflash hamda boshqaruvchi rolini turli ijtimoiy sohalar misolida izohlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun til va jamiyat munosabati, tilning ijtimoiylashuvdagi vazifasi, ijtimoiy me'yorlarni mustahkamlash, davlat va ta'lim tizimidagi o'rni, ommaviy kommunikatsiya, til siyosati va zamonaviy raqamli muhitdagi o'zgarishlar tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilning ijtimoiy tabiati masalasi tilshunoslik tarixida turli nazariy yo'nalishlar doirasida o'rganilgan. Ferdinand de Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib, til tizimi bilan individual nutq faoliyatini farqlashga alohida e'tibor qaratgan. Uning qarashlarida til jamoa tomonidan qabul qilingan belgilar tizimi bo'lib, alohida so'zlovchi undan tayyor ijtimoiy vosita sifatida foydalanadi. Bu yondashuv tilning umumiyligi va jamoaviy xususiyatini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Edvard Sepir va Benjamin Li Uorf nomlari bilan bog'liq til va tafakkur munosabatiga oid qarashlar tilning inson tajribasini tasniflash va voqelikni anglash usullariga ta'sirini muhokama qilishga imkon berdi. Ushbu yo'nalishdagi fikrlarni til inson tafakkurini mutlaq belgilaydi, degan qat'iy xulosa sifatida emas, balki til kategoriyalari va madaniy tajriba o'rtasidagi murakkab munosabatni o'rganishga undovchi yondashuv sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy qatlamlar, hududlar, kasblar, yosh guruhlari va vaziyatlarga qarab o'zgarishini tadqiq etadi. Uilyam Labovning tadqiqotlari nutqdagi farqlar tasodifiy emasligini, balki ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini ko'rsatgan. Joshua Fishman esa til tanlovi, tilni saqlash va ko'p tilli jamoalarda tilning vazifalari masalalarini keng o'rgangan. Bu tadqiqotlar tilni jamiyatdan ajratib tahlil qilish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Maykl Hallidey tilni ijtimoiy semiotik tizim sifatida talqin qilib, til shakllari insonlar o'rtasidagi munosabatlar va ma'no yaratish jarayonida faol qatnashishini ta'kidlaydi. Dell Haymsning kommunikativ kompetensiya haqidagi qarashlari esa tilni bilish faqat grammatik qoidalarni o'zlashtirishdan iborat emasligini ko'rsatadi: so'zlovchi qaysi vaziyatda, kimga, qanday shaklda va qanday maqsadda murojaat qilishni ham bilishi kerak.

O'zbek tilshunosligida ham til va jamiyat, adabiy til me'yorlari, nutq madaniyati, davlat tili va til siyosati masalalari muhim o'rin tutadi. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi, ta'lim va rasmiy ish yuritishdagi qo'llanishi, hududiy shevalar va adabiy til munosabati kabi masalalar tilning ijtimoiy

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

vazifalarini yoritishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada yuqoridagi nazariy qarashlar umumlashtirilib, tilning boshqaruvchi roli kundalik hayot va ijtimoiy institutlar bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tavsifiy, tahliliy, qiyosiy va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod tilning jamiyatdagi asosiy vazifalarini izohlashga, tahliliy metod esa til vositalari orqali ijtimoiy munosabatlar qanday ifodalanishini ko'rsatishga xizmat qildi. Qiyosiy yondashuv turli kommunikativ vaziyatlarda til tanlovi va nutq shakllarining farqlarini aniqlashga yordam berdi. Umumlashtirish metodi orqali ta'lim, davlat boshqaruvi, ommaviy axborot va kundalik muloqotda kuzatiladigan holatlar yagona nazariy doirada talqin qilindi.

Tahlilning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: tilning jamoaviy xususiyati; til va ijtimoiy me'yorlar o'rtasidagi munosabat; tilning bilim va qadriyatlarni uzatishdagi vazifasi; tilning rasmiy institutlar faoliyatidagi o'rni; ijtimoiy guruhlar va ko'p tillilik; raqamli kommunikatsiya ta'siri. Misollar izohli xarakterga ega bo'lib, ular tilning jamiyat hayotidagi funksiyalarini ko'rsatish uchun keltiriladi.

Tahlil va natijalar. Tilning ijtimoiy tabiati uning kelib chiqishi, mavjud bo'lishi va rivojlanishi insonlar jamoasi bilan chambarchas bog'liqligida namoyon bo'ladi. Tilni o'rganish uchun inson boshqa kishilar bilan muloqotga kirishadi, muayyan tovushlar, so'zlar va grammatik shakllarning umumiy ma'nolarini o'zlashtiradi. Agar til faqat bir kishiga tegishli bo'lgan shaxsiy tizim bo'lganida, u boshqalar bilan aloqa o'rnatish imkonini bermagan bo'lardi. Demak, tilning asosiy shartlaridan biri uning ijtimoiy kelishuv va umumiy tushunish asosida amal qilishidir.

Tilning birinchi muhim belgisi — jamoaviylik. Har bir til egasi so'zlarni o'zi mustaqil yaratmaydi, balki jamiyatda mavjud bo'lgan til tizimidan foydalanadi. Masalan, "maktab", "oila", "mehnat", "qonun" kabi birliklar ko'pchilik tomonidan tan olingan ma'nolarga ega. Shu bilan birga, ayrim so'zlar yangi ijtimoiy vaziyatlarda qo'shimcha ma'nolar kasb etishi mumkin. Bu jarayonda individual ijod va jamoaviy qabul bir-birini to'ldiradi.

Ikkinchi belgi — tarixiylik. Til uzoq vaqt davomida shakllanadi va har bir davr o'z izini qoldiradi. Qadimgi so'zlar, maqollar, iboralar va grammatik shakllar xalqning tarixiy tajribasi haqida ma'lumot beradi. Biroq til muzlab qolgan tizim emas: jamiyatdagi yangiliklar, fan va texnika taraqqiyoti, madaniyatlararo aloqalar uning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, kompyuter, internet, elektron xizmatlar bilan bog'liq atamalar kundalik nutqqa kirib kelishi tilning ijtimoiy ehtiyojlarga javob berishini ko'rsatadi.

Uchinchi belgi — o'zgaruvchanlik va barqarorlikning birligi. Tilning barcha elementlari bir vaqtda o'zgarmaydi. Ayrim so'zlar tez yangilanadi, ba'zi grammatik qoidalar esa uzoq muddat davomida saqlanadi. Tilning nisbatan barqarorligi avlodlar o'rtasidagi tushunishni ta'minlasa, o'zgaruvchanligi yangi ehtiyojlarni ifodalashga imkon beradi. Shu ikki xususiyatning muvozanati tilning uzluksiz yashashini ta'minlaydi.

To'rtinchi belgi — me'yoriylik. Jamiyatda ayrim so'z va shakllar umumiy qabul qilingan me'yor sifatida qaraladi. Adabiy til imlo, talaffuz, grammatik qurilish va uslubiy qo'llanish qoidalariga ega. Bu me'yorlar, ayniqsa, ta'lim, ilm-fan, rasmiy hujjatlar va ommaviy axborotda o'zaro tushunishni yengillashtiradi. Biroq adabiy me'yor mavjudligi sheva va og'zaki nutq shakllarining ahamiyatini inkor etmaydi. Har bir nutq shakli o'z kommunikativ muhitida muayyan vazifani bajarishi mumkin.

Beshinchi belgi — ijtimoiy farqlanish. Odamlar hudud, yosh, kasb, ta'lim, muloqot muhiti va boshqa omillarga ko'ra turli nutq shakllaridan foydalanadi. Shifokorlar, huquqshunoslar, muhandislar yoki dasturchilar o'z kasbiy terminlariga ega. Yoshlar nutqida yangi iboralar tez tarqalishi mumkin,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

rasmiy vaziyatlarda esa aniq va me'yoriy ifoda talab etiladi. Bu farqlar tilning buzilganini emas, balki uning turli ijtimoiy ehtiyojlarga moslashishini bildiradi.

Til va jamiyat o'rtasidagi munosabat ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, jamiyat tilning rivojlanish sharoitini yaratadi: iqtisodiy, siyosiy, madaniy va texnologik o'zgarishlar yangi so'zlar, atamalar va nutq uslublarini yuzaga keltiradi. Ikkinchi tomondan, til jamiyat a'zolarining voqelikni anglashiga, tajribani tasniflashiga va o'zaro munosabatlarni tashkil etishiga ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyatda yangi kasb yoki faoliyat turi paydo bo'lsa, uni ifodalash uchun yangi termin zarur bo'ladi. Masalan, raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, masofaviy ta'lim va sun'iy intellekt bilan bog'liq tushunchalar tilning lug'at tarkibini boyitmoqda. Ba'zan chet tillaridan so'zlar o'zlashtiriladi, ba'zan esa mavjud so'zlar yangi ma'noda ishlatiladi. Yangi birliklarning ommalashishi ularning qulayligi, tushunarliligi va ijtimoiy ehtiyojga mosligiga bog'liq.

Jamiyatning siyosiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar ham tilga ta'sir qiladi. Davlat idoralari, ta'lim muassasalari va ommaviy axborot vositalarida qo'llanadigan atamalar muayyan davrning dunyoqarashini aks ettirishi mumkin. Shu sababli tilni o'rganish jamiyat tarixini o'rganishning ham muhim yo'llaridan biridir. Tarixiy hujjatlar, adabiy asarlar va kundalik nutq namunalarida jamiyatning qadriyatlari, munosabatlari va o'zgarishlari aks etadi.

Biroq til jamiyatdagi barcha o'zgarishlarni avtomatik ravishda belgilab bermaydi. Tilning ta'siri boshqa omillar — iqtisodiy sharoit, ta'lim, siyosiy institutlar, texnologiya va shaxsiy tajriba bilan o'zaro aloqada yuzaga chiqadi. Shuning uchun tilni jamiyatni to'liq boshqaruvchi yagona kuch deb emas, balki ijtimoiy jarayonlarni tashkil etuvchi va ularga ta'sir ko'rsatuvchi muhim vosita sifatida tushunish lozim.

Tilning ijtimoiy ta'siri umumiy tushunchalar va atamalar orqali ham ko'rinadi. Muayyan hodisa qanday nomlanishi odamlarning unga bo'lgan munosabatini shakllantirishda rol o'ynashi mumkin. Masalan, bir vaziyatni "muammo", "imkoniyat" yoki "mas'uliyat" sifatida ta'riflash tinglovchining e'tiborini turli jihatlarga yo'naltiradi. Bu tilning ma'nolarni tashkil etishdagi imkoniyatini ko'rsatadi, biroq insonlar so'zlarning ma'nosini kontekst, tajriba va dalillar asosida ham baholaydilar.

Tilning jamiyatdagi boshqaruvchi rolini anglash uchun uning asosiy vazifalarini ko'rib chiqish lozim. Eng avvalo, til kommunikativ vazifani bajaradi: odamlar axborot almashadi, savol beradi, javob oladi, fikrini bildiradi va kelishuvga erishadi. Kommunikatsiya faqat ma'lumot yetkazishdan iborat emas; unda ishonch hosil qilish, munosabatni saqlash, kelishmovchilikni bartaraf etish va hamkorlikni yo'lga qo'yish kabi maqsadlar ham mavjud.

Tilning ikkinchi vazifasi — bilish va tafakkur bilan bog'liq vazifadir. Inson tushunchalarni nomlash, ularni guruhlarga ajratish va ular o'rtasidagi aloqalarni ifodalash orqali bilimini tartibga soladi. Ilmiy terminlar murakkab hodisalarni aniq muhokama qilishga imkon beradi. Masalan, "tovush", "fonema", "morfema", "sintaksis" kabi terminlar tilshunoslikdagi tushunchalarni farqlashga yordam beradi. Atamalarning umumiy ma'noda qo'llanishi ilmiy muloqotning samaradorligini oshiradi.

Uchinchi vazifa — kumulyativ, ya'ni tajribani to'plash va uzatish vazifasi. Xalq og'zaki ijodi, maqollar, dostonlar, tarixiy manbalar, yozma adabiyot va ilmiy asarlar orqali avlodlar tajribasi saqlanadi. Har bir yangi avlod ilgari yaratilgan bilimni boshidan qayta kashf etmaydi; u til orqali mavjud tajribani o'zlashtirib, unga yangilik qo'shadi. Shu ma'noda til jamiyatning umumiy xotirasini saqlashga xizmat qiladi.

To'rtinchi vazifa — ta'sir ko'rsatish va tartibga solish vazifasi. Buyruq, iltimos, ogohlantirish, maslahat, va'da, taqiq va ruxsat kabi nutqiy shakllar insonlarning xatti-harakatiga ta'sir qiladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

"Iltimos, navbatni saqlang" jumlasi odamlarni muayyan tartibga amal qilishga chaqiradi. "Hujjatni belgilangan muddatda topshiring" kabi rasmiy ko'rsatma esa ish jarayonini muvofiqlashtiradi. Bunday holatlarda til ijtimoiy faoliyatni boshqarish vositasiga aylanadi.

Beshinchi vazifa — hissiy-ekspressiv vazifa. Inson quvonch, tashvish, minnatdorlik, norozilik yoki hamdardlikni til orqali ifodalaydi. Hissiyotlarning munosib ifodalanishi odamlar o'rtasidagi munosabatni mustahkamlashi mumkin. Aksincha, qo'pol yoki kamsituvchi ifodalar ziddiyatni kuchaytirishi ehtimoli bor. Demak, tilning hissiy tomoni ham ijtimoiy muhitga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Oltinchi vazifa — identifikatsiya, ya'ni shaxs yoki guruhning o'zini muayyan jamoaga mansub his etishiga xizmat qilishdir. Umumiy til, sheva, atamalar va nutq odatlari guruh a'zolarini yaqinlashtirishi mumkin. Shu bilan birga, til farqlari ayrim vaziyatlarda ijtimoiy chegaralarni ham ko'rsatadi. Shuning uchun tilning birlashtiruvchi imkoniyatlarini rivojlantirish bilan birga, boshqa nutq shakllariga hurmat bilan munosabatda bo'lish muhimdir.

Jamiyatning barqaror faoliyati umumiy qoidalar va kutilmalar mavjudligiga bog'liq. Bu qoidalar faqat qonun yoki yozma nizomlarda emas, balki kundalik nutq va muloqot odatlarida ham namoyon bo'ladi. Salomlashish, murojaat qilish, minnatdorlik bildirish, uzr so'rash, suhbatdoshga so'z berish va suhbatni yakunlash kabi amallar til vositasida amalga oshiriladi. Ularning shakli va qo'llanishi ko'pincha madaniy hamda ijtimoiy me'yorlarga bog'liq.

Nutq odobi tilning tartibga soluvchi kuchini yaqqol ko'rsatadi. O'zbek muloqotida "siz" shaklidan foydalanish, yoshi ulug' kishilarga hurmat bilan murojaat qilish, suhbatni salomlashish bilan boshlash va iltimosni yumshoq shaklda ifodalash keng tarqalgan odatlardandir. Bunday vositalar suhbatdoshlarning ijtimoiy masofasini belgilaydi va muloqotning maqbul shaklini tanlashga yordam beradi. Biroq nutq me'yorlari vaziyat, hudud, avlod va shaxsiy munosabatlarga qarab farqlanishi mumkin.

Til ijtimoiy me'yorlarni nafaqat aks ettiradi, balki ularni qayta-qayta qo'llash orqali mustahkamlaydi. Masalan, jamoat joylarida "Tozalikni saqlang", "Navbatga rioya qiling" kabi yozuvlar muayyan xulqni kutish kerakligini bildiradi. Maktabda o'qituvchi qo'llaydigan ko'rsatmalar, oiladagi nasihatlar va ish joyidagi yo'riqnomalar ham umumiy qoidalarning kundalik hayotga tatbiq etilishiga yordam beradi.

Shu bilan birga, til me'yorlari o'zgarishi mumkin. Jamiyatda hurmat, tenglik, inklyuzivlik va inson sha'niga e'tibor kuchaygan sari ayrim so'zlarning qo'llanishi qayta baholanadi. Ilgari odatiy hisoblangan, ammo muayyan guruhni kamsituvchi ifodalar o'rniga neytral va hurmatli shakllardan foydalanish tavsiya etilishi mumkin. Bu jarayon tilning ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Tilning boshqaruvchi roli har doim ham ijobiy natija bermasligi mumkin. Kamsituvchi yorliqlar, asossiz umumlashtirishlar va tajovuzkor nutq odamlar o'rtasida ishonchsizlikni kuchaytiradi. Shu sababli til vositalaridan foydalanishda mazmunning aniqligi bilan bir qatorda, uning ijtimoiy oqibatlarini ham hisobga olish lozim. Hurmatli va dalillarga asoslangan muloqot nizolarni yumshatishga, o'zaro tushunishni yaxshilashga yordam beradi.

Davlat boshqaruvi til vositasida amalga oshiriladigan faoliyatlarning muhim sohasidir. Qonunlar, qarorlar, farmoyishlar, nizomlar, arizalar va boshqa rasmiy hujjatlar til orqali tuziladi hamda fuqarolarga yetkaziladi. Rasmiy matnning aniqligi va tushunarliligi boshqaruv samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Agar hujjatdagi talab noaniq ifodalansa, uni turlicha talqin qilish, amaliyotda xatolar yuzaga kelishi mumkin.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Huquqiy tilning asosiy talablaridan biri — terminlarning izchil qo'llanishidir. Bir hujjat ichida bir tushunchani turli nomlar bilan ifodalash mazmunni chalkashtirishi mumkin. Shu sababli qonunchilik va rasmiy ish yuritishda atamalarni belgilash, ta'riflarni aniq berish va jumlalarni mantiqan tartibli tuzish muhim sanaladi. Huquqiy matnning murakkabligi zarur bo'lgan hollarda ham uning fuqarolar tomonidan tushunilishini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Til davlat va fuqaro o'rtasidagi aloqani ham tashkil etadi. Davlat xizmatlari haqida ma'lumotning tushunarli tilda taqdim etilishi odamlarning o'z huquq va majburiyatlarini anglashiga yordam beradi. Ariza topshirish tartibi, hujjatlar ro'yxati, murojaat muddati va shikoyat qilish yo'li sodda va ravshan ifodalansa, xizmatlardan foydalanish osonlashadi. Demak, davlat boshqaruvida tilning sifati nafaqat uslubiy masala, balki amaliy ahamiyatga ega omildir.

O'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqei uning rasmiy ish yuritish, ta'lim va jamoat hayotidagi vazifalarini belgilashda muhim o'rin tutadi. Davlat tilining to'laqonli rivoji terminologiyani takomillashtirish, sifatli lug'atlar yaratish, rasmiy matnlarni me'yorlashtirish va turli sohalarda o'zbek tilida aniq axborot berish imkoniyatlarini kengaytirishni talab qiladi. Shu bilan birga, ko'p tilli jamiyatda boshqa tillarni bilish va ulardan foydalanish ham xalqaro aloqalar, ta'lim hamda madaniy hamkorlik uchun katta ahamiyatga ega.

Huquqiy va ma'muriy muloqotda tilning boshqaruvchi vazifasi buyruq shakllari bilangina cheklanmaydi. Qonun va qoidalar muayyan harakatni ruxsat etilgan, majburiy yoki taqiqlangan deb belgilaydi. Bunday ma'nolar "shart", "mumkin", "taqiqlanadi", "majbur" kabi birliklar orqali ifodalanadi. Ularning aniq qo'llanishi huquqiy munosabatlar ishonchli va izchil bo'lishiga xizmat qiladi.

Ijtimoiylashuv — insonning jamiyatda qabul qilingan bilimlar, qadriyatlar, me'yorlar va xulq shakllarini o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayonda til markaziy o'rin egallaydi. Bola dastlab oiladagi muloqot orqali atrofdagi narsalarni nomlashni, ehtiyojini bildirishni, savol berishni va boshqalarning nutqini tushunishni o'rganadi. Keyinchalik maktab, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot va raqamli muhit til ko'nikmalarining rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Ta'lim tizimida til bilimni yetkazish vositasi bo'lish bilan birga, fikrlashni rivojlantirish vositasi hamdir. O'quvchi matnni o'qish, savolga javob berish, dalil keltirish, xulosa chiqarish va o'z fikrini asoslash jarayonida til imkoniyatlaridan foydalanadi. Fan terminlarini to'g'ri tushunish mavzuni chuqur o'zlashtirishga yordam beradi. Shu sababli o'qituvchi fan mazmunini tushuntirish bilan bir qatorda, o'quvchilarning akademik nutqini rivojlantirishga ham e'tibor berishi kerak.

Tilning ta'limdagi boshqaruvchi roli topshiriqlar, baholash mezonlari va sinfdagi muloqot orqali namoyon bo'ladi. "Taqqoslang", "izohlang", "dalil keltiring", "xulosa chiqaring" kabi ko'rsatmalar o'quvchidan turli aqliy faoliyatlarni bajarishni talab qiladi. Topshiriqning tili qanchalik aniq bo'lsa, o'quvchi undan nima kutilayotganini shunchalik yaxshi tushunadi. Aksincha, murakkab va noaniq ifoda o'quvchining bilimini emas, topshiriqni anglash darajasini sinab qo'yishi mumkin.

Oila va maktabdagi muloqot uslubi ham shaxsning ijtimoiy tajribasiga ta'sir qiladi. Bolaga savol berish, uning fikrini tinglash va xatosini tushuntirish orqali tuzatish mustaqil fikrlash va muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Doimiy ravishda kamsituvchi yoki qo'rqituvchi nutqdan foydalanish esa ochiq muloqotga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu bois tarbiyaviy nutqda talabchanlik bilan hurmat o'rtasidagi muvozanat muhimdir.

Ko'p tilli muhitda ta'lim tili masalasi alohida ahamiyatga ega. O'quvchi o'ziga yaxshi tanish tilda murakkab tushunchalarni tezroq anglab olishi mumkin, boshqa tillarni o'rganish esa uning bilim va muloqot imkoniyatlarini kengaytiradi. Samarali ta'lim siyosati ona tilini rivojlantirish bilan bir

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qatorda boshqa tillarni o‘rganishga ham sharoit yaratishi lozim. Bunday yondashuv tilni raqobat vositasi emas, bilim olish va hamkorlikni kengaytiruvchi resurs sifatida ko‘rishga yordam beradi.

Ommaviy axborot vositalari jamiyatda axborot tarqatish, voqealarni izohlash va jamoatchilik muhokamasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Yangiliklar, maqolalar, teleko‘rsatuvlar va ijtimoiy tarmoqlardagi xabarlar til orqali auditoriyaga yetib boradi. Bir voqea qanday so‘zlar bilan tasvirlanishi, qaysi jihatlar birinchi o‘ringa chiqarilishi va qaysi ma’lumotlar chetda qolishi auditoriyaning uni qanday tushunishiga ta’sir qilishi mumkin.

Sarlavhalar tilning ta’sirchanligini ko‘rsatuvchi yorqin misoldir. Qisqa sarlavha o‘quvchi e’tiborini jalb qilishi kerak, biroq haddan tashqari keskin yoki noaniq ifoda voqea mazmunini buzib ko‘rsatishi mumkin. Mas’uliyatli jurnalistika fakt va fikrni farqlash, manbani ko‘rsatish, atamalarni to‘g‘ri ishlatish hamda hissiy ta’sirni sun’iy ravishda kuchaytirmaslikni talab qiladi.

Til jamoatchilik fikriga ta’sir etishda baholovchi so‘zlar va metaforalardan ham foydalanadi. Bir hodisani “islohot”, “o‘zgarish”, “inqiroz” yoki “imkoniyat” deb nomlash uning turli qirralarini ta’kidlaydi. Bu so‘zlarning o‘zi voqelikni to‘liq belgilamaydi, ammo muhokamaning yo‘nalishiga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli axborot iste’molchisi xabarni tanqidiy o‘qishi, turli manbalarni solishtirishi va dalillarni tekshirishi zarur.

Ijtimoiy tarmoqlar tilning tarqalish tezligini keskin oshirdi. Yangi iboralar, qisqartmalar, memlar va ommabop jumlalar qisqa vaqt ichida katta auditoriyaga yetib borishi mumkin. Bunday jarayon ijodkorlik va tezkor muloqot uchun imkoniyat yaratadi, biroq noto‘g‘ri ma’lumot, haqoratli nutq va kontekstdan uzilgan iqtiboslar ham tez tarqalishi mumkin. Demak, raqamli muloqotda tilning boshqaruvchi kuchi axborotning tarqalishi va qabul qilinishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Ommaviy nutqning mas’uliyati shundaki, u keng auditoriyaga murojaat qiladi. Jurnalist, bloger, o‘qituvchi, davlat xizmatchisi yoki jamoat arbobi tanlagan so‘zlar odamlarning muayyan masalaga munosabatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun ommaviy muloqotda aniqlik, dalillilik, hurmat va kontekstga sodiqlik asosiy tamoyillar bo‘lishi lozim.

Til siyosati jamiyatda tillarning maqomi, qo‘llanish doirasi, o‘qitilishi va rivojlanishini tartibga solishga qaratilgan qarorlar hamda amaliy choralarni qamrab oladi. U ta’lim, davlat boshqaruvi, ommaviy axborot, ilm-fan va madaniyat sohalaridagi til tanloviga ta’sir ko‘rsatadi. Til siyosatining samaradorligi huquqiy me’yorlarning mavjudligigagina emas, balki ularni hayotga tatbiq etish, sifatli ta’lim va zarur til resurslarini yaratishga ham bog‘liq.

Adabiy til umumiy yozma va rasmiy muloqot uchun muhim vositadir. Imlo qoidalari, grammatik me’yorlar, lug‘atlar va uslubiy qo‘llanmalar turli hudud va guruh vakillarining bir-birini tushunishini yengillashtiradi. Biroq adabiy tilning rivoji hududiy shevalarni yoki og‘zaki nutqni inkor etish degani emas. Shevalar til tarixini, mahalliy madaniyatni va jamoalarning o‘ziga xosligini aks ettiruvchi qimmatli manbalardir.

Til milliy o‘zlikning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Umumiy til orqali xalqning adabiy merosi, tarixiy xotirasi, urf-odatlari va dunyoqarashi avlodlarga yetkaziladi. Mumtoz adabiyot, xalq og‘zaki ijodi, maqollar va marosim nutqi tilning madaniy xotirasini saqlaydi. Shu bilan birga, milliy o‘zlik faqat til bilan belgilanmaydi; tarix, hudud, umumiy tajriba va madaniy amaliyotlar ham muhim rol o‘ynaydi.

Tilning birlashtiruvchi imkoniyatini ro‘yobga chiqarish uchun uni o‘rganish va undan foydalanish imkoniyatlari keng bo‘lishi zarur. Sifatli darsliklar, zamonaviy terminologik lug‘atlar, elektron resurslar va ilmiy matnlar tilning turli sohalarda qo‘llanishini kuchaytiradi. Tilning

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

zamonaviy fan va texnologiyalarga mos ravishda rivojlanishi uning ijtimoiy mavqeini mustahkamlaydi.

Ko‘p tillilik sharoitida til siyosati muvozanatni talab etadi. Davlat tilini rivojlantirish, ona tilida ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash va boshqa tillarni o‘rganishni qo‘llab-quvvatlash bir-biriga zid maqsadlar bo‘lishi shart emas. Turli tillarni bilish xalqaro muloqot, ilmiy hamkorlik va madaniyatlararo tushunishni kuchaytiradi. Muhimi, til farqlari odamlarni kamsitish yoki imkoniyatlardan chetlatish uchun sababga aylantirilmasligi kerak.

Jamiyat bir xil nutq tajribasiga ega bo‘lgan odamlardan tashkil topmaydi. Hudud, yosh, kasb, ta’lim, ijtimoiy muhit va kundalik faoliyat til tanloviga ta’sir ko‘rsatadi. Bir kishi oilada samimiy va qisqa iboralardan foydalansa, ish joyida rasmiy uslubni tanlashi mumkin. Bu holat tilning vaziyatga moslashish xususiyatini ko‘rsatadi.

Kasbiy tillar muayyan sohadagi tushunchalarni aniq ifodalashga yordam beradi. Tibbiyot, huquq, iqtisod, muhandislik va tilshunoslikda ishlatiladigan terminlar mutaxassislar o‘rtasida tez va aniq axborot almashinuvini ta’minlaydi. Biroq kasbiy terminlar keng auditoriya uchun tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Shuning uchun mutaxassis ommaga murojaat qilganda terminlarni izohlashi, murakkab tushunchalarni sodda tilda tushuntirishi kerak.

Yoshlar nutqida yangi so‘zlar va ifodalar tez paydo bo‘lishi mumkin. Ularning ayrimlari vaqtinchalik moda sifatida yo‘qoladi, boshqalari esa umumiy til tarkibiga kiradi. Bunday jarayonni tilning buzilishi deb baholashdan ko‘ra, uning qanday sharoitda paydo bo‘layotganini o‘rganish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, rasmiy yozishmalar va akademik ishlar uchun adabiy me’yorlarni bilish muhimligicha qoladi.

Ko‘p tillilik shaxs va jamiyat uchun bir qator imkoniyatlar yaratadi. Bir nechta tilni biluvchi inson turli axborot manbalaridan foydalanishi, boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilishi va ta’lim hamda mehnat imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Biroq ko‘p tilli muhitda til tanlovi ijtimoiy mavqe, ta’lim sifati va til resurslariga kirish imkoniyati bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli til masalalarini faqat individual tanlov sifatida emas, ijtimoiy sharoitlar bilan birgalikda tahlil qilish lozim.

Til variantlarining mavjudligi jamiyatning tabiiy xususiyatidir. Sheva, kasbiy jargon, norasmiy nutq va adabiy til turli vazifalarni bajaradi. Bir variantni boshqa barcha vaziyatlarda mutlaq ustun deb e’lon qilish o‘rniga, qaysi vaziyatda qaysi shakl mos kelishini o‘rgatish samaraliroqdir. Bunday yondashuv til kompetensiyasini kengaytiradi va turli guruhlar o‘rtasidagi hurmatni mustahkamlaydi.

Raqamli texnologiyalar muloqotning tezligi, shakli va auditoriyasini tubdan o‘zgartirdi. Elektron pochta, messenjerlar, videokonferensiyalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali odamlar masofa va vaqt cheklovlarini kamaytirgan holda axborot almashmoqda. Bunday muhitda til qisqa, tezkor va ko‘pincha norasmiy shakllarda qo‘llanadi. Qisqartmalar, emojilar, ovozli xabarlar va aralash til shakllari zamonaviy kommunikatsiyaning bir qismiga aylandi.

Raqamli muloqotda yozma nutq ko‘pincha og‘zaki suhbat vazifasini bajaradi. Shu sababli tinish belgilari, xabar uzunligi, murojaat shakli va javob berish vaqti suhbatdosh tomonidan muayyan tarzda talqin qilinishi mumkin. Masalan, juda qisqa javob ba’zan befarqlik sifatida qabul qilinishi mumkin, holbuki so‘zlovchi shunchaki band bo‘lishi ehtimol. Bu holat raqamli muloqotda kontekstning cheklanganligi noto‘g‘ri tushunishga sabab bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Tilning boshqaruvchi roli raqamli platformalardagi qoidalar va ko‘rsatmalarda ham namoyon bo‘ladi. Foydalanish shartlari, maxfiylik siyosati, ogohlantirishlar va moderatsiya xabarlari foydalanuvchilarning xatti-harakatiga ta’sir qiladi. Bunday matnlar tushunarli bo‘lmasa,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

foydalanuvchi o'z huquq va majburiyatlarini anglamasligi mumkin. Shu sababli raqamli xizmatlarda sodda, aniq va foydalanuvchiga yo'naltirilgan til muhim ahamiyatga ega.

Sun'iy intellekt va avtomatik tarjima vositalari turli tillarda axborot olish imkoniyatini kengaytirmoqda. Biroq avtomatik tizimlar kontekst, kinoya, madaniy ishora va nozik uslubiy farqlarni har doim ham to'g'ri talqin qilmasligi mumkin. Muhim hujjatlar, ilmiy matnlar va rasmiy muloqotda inson tekshiruvi hamda tahrir zarur bo'lib qoladi. Texnologiya til bilan ishlashni yengillashtiradi, lekin mas'uliyatli fikrlash va mazmunni tekshirish ehtiyojini yo'qotmaydi.

Raqamli muhitda til madaniyatini rivojlantirish uchun axborot savodxonligi va nutqiy mas'uliyatni kuchaytirish zarur. Xabarni tarqatishdan oldin uning manbasini tekshirish, boshqalarni haqorat qilmaslik, shaxsiy ma'lumotlarni ehtiyotkorlik bilan ishlatish va bahsda dalillarga tayanish sog'lom muloqotga xizmat qiladi. Demak, raqamli makonda tilning boshqaruvchi imkoniyati bilan birga, foydalanuvchilarning axloqiy va kommunikativ mas'uliyati ham ortadi.

Yuqoridagi tahlil tilning jamiyat hayotidagi boshqaruvchi rolini bir nechta o'zaro bog'liq darajada namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Birinchi daraja — kundalik muloqot. Salomlashish, murojaat, iltimos, maslahat, ogohlantirish va uzr so'rash shakllari odamlar o'rtasidagi munosabatlarni tashkil etadi. Bu darajada til ijtimoiy masofani belgilash, hamkorlikni boshlash va kelishmovchiliklarni yumshatishga yordam beradi.

Ikkinchi daraja — institutsional muloqot. Ta'lim muassasalari, davlat idoralari, sud-huquq tizimi va ish tashkilotlarida til rasmiy qoidalar, vazifalar va mas'uliyatni ifodalash uchun ishlatiladi. Hujjatlar va ko'rsatmalarning aniqligi ish jarayonining izchilligiga ta'sir qiladi. Bu yerda tilning boshqaruvchi roli me'yorlashtirilgan terminlar, rasmiy uslub va huquqiy kuchga ega matnlar orqali yuzaga chiqadi.

Uchinchi daraja — madaniy va ramziy daraja. Til xalqning tarixiy xotirasi, umumiy qadriyatlari va o'zini anglash usullarini saqlaydi. Maqollar, iboralar, adabiy asarlar va marosim nutqi ijtimoiy tajribani ifodalab, uni yangi avlodga yetkazadi. Bunday birliklar odamlarning muayyan hodisalarni qanday talqin qilishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

To'rtinchi daraja — ommaviy va raqamli kommunikatsiya. Ommaviy axborot vositalari hamda ijtimoiy tarmoqlarda so'zlarning tanlanishi, sarlavhalar, izohlar va xabarlarning tarqalish tezligi jamoatchilik muhokamasiga ta'sir qiladi. Bu jarayon axborot savodxonligi, manbalarni tekshirish va nutqiy mas'uliyatni muhim qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, tilning boshqaruvchi roli bir tomonlama buyruq berish bilan teng emas. Til umumiy ma'nolarni yaratadi, vazifalarni tushuntiradi, qoidalarni eslatadi, ijtimoiy munosabatlarni belgilaydi va hamkorlik uchun sharoit yaratadi. Biroq tilning ta'siri kontekstga, so'zlovchining mavqeiga, tinglovchining tajribasiga va mavjud ijtimoiy institutlarga bog'liq. Shu bois tilning jamiyatga ta'sirini o'rganishda lisoniy shakllar bilan bir qatorda ularning qo'llanish sharoitlarini ham hisobga olish zarur.

Amaliy jihatdan, ijtimoiy sohalarda aniq va tushunarli tilni qo'llash, ta'limda nutqiy kompetensiyani rivojlantirish, davlat hujjatlarini sodda va izchil tuzish, ommaviy axborotda dalillilikka rioya qilish hamda raqamli muloqot madaniyatini shakllantirish muhim vazifalar sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, til o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hodisa bo'lib, insonlar jamoasi bilan birga shakllanadi, rivojlanadi va turli ijtimoiy ehtiyojlarga xizmat qiladi. Uning jamoaviyligi, tarixiyligi, me'yoriyligi va o'zgaruvchanligi tilning jamiyat bilan uzviy aloqasini

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

belgilaydi. Til jamiyatdagi jarayonlarni aks ettirish bilan cheklanmay, ularni tushuntirish, tartibga solish va muvofiqlashtirishda ham ishtirok etadi.

Tilning boshqaruvchi roli, avvalo, kommunikativ vazifada namoyon bo'ladi. Buyruq, iltimos, maslahat, ogohlantirish, qonun, yo'riqnoma va ta'lim topshiriqlari til orqali ifodalanadi. Shu vositalar yordamida odamlar vazifalarni kelishib oladi, qoidalarga amal qiladi va umumiy maqsadlar yo'lida hamkorlik qiladi. Biroq tilning ta'siri faqat bevosita ko'rsatmalar bilan chegaralanmaydi: u umumiy tushunchalar, qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar va jamoaviy xotirani ham shakllantirishga hissa qo'shadi.

Til ta'lim va ijtimoiylashuvda muhim ahamiyatga ega. Inson til orqali bilimlarni o'zlashtiradi, o'z fikrini asoslashni o'rganadi va jamiyatda qabul qilingan muloqot qoidalarini anglaydi. Davlat boshqaruvi va huquqiy munosabatlarda tilning aniqligi hujjatlarning to'g'ri talqin qilinishiga, fuqarolarning huquq va majburiyatlarini tushunishiga yordam beradi. Ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarda esa til axborotning qanday taqdim etilishi va qabul qilinishiga ta'sir ko'rsatadi.

Mavzu tahlili asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

Ta'lim jarayonida grammatik bilimlar bilan birga, vaziyatga mos va mas'uliyatli muloqot ko'nikmalarini ham rivojlantirish.

Davlat idoralari va tashkilotlar hujjatlarida sodda, aniq va izchil til tamoyillariga amal qilish.

Tilga e'tibor berish — faqat so'z va grammatik qoidalarga e'tibor berish emas, balki jamiyatdagi o'zaro tushunish, bilim almashinuvi va hamkorlik sifatini oshirish demakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References).

1. Nurmonov, A. O'zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2002.
2. Mahmudov, N. Tilning estetik tafakkur qirralari. — Toshkent: Akademnashr, 2020.
3. Safarov, O., Safarova, N. Sotsiolingvistika asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
4. Halliday, M. A. K. Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning. — London: Edward Arnold, 1978.
5. Labov, W. Sociolinguistic Patterns. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
6. Fishman, J. A. Sociolinguistics: A Brief Introduction. — Rowley, MA: Newbury House, 1970.
7. Hymes, D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.